

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

НАУЧНО НАПРАВЛЕНИЕ:

**2. 4. Теология и религия
(Старобългарска книжнина)**

Николина Александрова Александрова

**Късносредновековната проповед: красноречие в думи и образи
(Рилският дамаскин, РМ 4/10 от библиотеката на Рилския
манастир, втората половина на XVII век)**

**Автореферат към дисертационен труд за присъждане на
образователната и научна степен „доктор”**

Научен ръководител: проф. д-р. Мария Йовчева

София, 2020г.

Дисертационният труд е в обем от 186 страници и се състои от увод, три глави с приложения, заключение, списък на източниците, съкращения и библиография с обем от 18 страници. Библиографията съдържа 200 заглавия от тях на български език са 126, на руски език - 26, на гръцки език - 17 , на английски - 12, на сръбски език - 7, на френски език - 7 и на немски език - 4.

Материалите по защитата са на разположение на сайта на Софийския университет.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на ..... 2019 г., от .....ч., в Аулата на Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, пл. „Света Неделя“ No 19, на открито заседание на научно жури в състав:

Проф. дбн Е. Трайчев

Проф. д-р Мария Йовчева

Проф. д-р Елисавета Мусакова

Доц. д-р Ралица Русева

Доц. д-р Ростислава Тодорова-Енчева

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД	5
I. Рилският дамаскин в научната традиция: проблематика в изследванията	5
II. Обект, цел, задачи и методи на изследването	7
ПЪРВА ГЛАВА	10
КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНАТА ПРОПОВЕДНИЧЕСКА ТРАДИЦИЯ	10
I. Проповедта - същност и развитие през Късното средновековие	10
I.1. Същност и основи на християнската проповед	10
I.2. Проповедта през седемнадесетото столетие	11
I.3. „Словото за превеликите чиновначалници Михаил и Гавриил“ в контекста на проповедническата традиция за празниците на светите архангели	13
II. Навлизането на късносредновековните омилитични произведения в България	14
II.1. Съчинението „Съкровище“ на св. Дамаскин Студит в южнославянската книжнина	14
II.2. Систематизация на дамаскините според езика и пълнотата	15
II.3. Подредба на словата в дамаскините и календарният ред	16
II.4. Новобългарски дамаскини	16
III. Слово – образ: историческо осмисляне в ръкописната книга	16
III.1. Връзка на проповедта със свещения образ (връзка образ – текст)	16
III.2. Украса на ръкописната книга	17
III.3. Художествени центрове в българските земи през XVI–XVII в.	18
ВТОРА ГЛАВА	
КОДИКОЛОГИЧНИ, ПАЛЕОГРАФСКИ, ПРАВОПИСНИ И ТЕКСТОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА РИЛСКИЯ ДАМАСКИН	19

I. Кодикологични и палеографски особености на Рилския дамаскин	19
I.1. Кодикологично описание	19
I.2. Палеографски особености	20
II. Езикови и текстологически особености на Рилския дамаскин	22
II.1. Правописни белези	22
II.2. Съдържание на Рилския дамаскин	22
II.3. Текстологически особености на Рилския дамаскин	22
II.3.1. Мястото на Рилския дамаскин спрямо архаичните преводи	23
II.3.2. Особености на състава на „Словото за превеликите чиновначалници Михаил и Гавриил“ в Рилския дамаскин	24
II.3.3. Лексикални, морфологични и синтактични разночетения между Рилския и Тихонравовия дамаскин	24
<i>Приложение:</i> Издание на увода на „Словото за превеликите чиновначалници Михаил и Гавриил“ по преписа РлД, л. 324–328 и по гръцкото печатно издание	26
ТРЕТА ГЛАВА	
УКРАСАТА НА РИЛСКИЯ ДАМАСКИН В СВЕТЛИНАТА НА ИЛЮСТРОВАНИТЕ АРХАИЧНИ СРЕДНОГОРСКИ ДАМАСКИНИ	26
I. Украса на архаичните средногорски дамаскини	28
II. Миниатюри към словата за църковните празници	29
III. Миниатюрата към „Словото за превеликите чиновначалници Михаил и Гавриил“	31
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	32
ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДОКТОРАНТСКИЯ ТРУД	34
НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	35

УВОД

I. Рилският дамаскин в научната традиция: проблематика в изследванията

Раннохристиянската проповед е значително проучвана от гледна точка на византологията, филологията, богословската наука. От друга страна, късносредновековната проповед и нейното историческо развитие са разглеждани предимно от гледна точка на филологията. В богословски план някои проблеми са застъпени в общи трудове (Т. Поптодоров), а конкретното място на дамаскинарската литература, е разгледано от протопрезвитер А. Младенов. Неговият труд остава единично явление в нашата богословска наука на фона на обемните изследвания в други научни полета.

С течение на времето се е оформила богата традиция, в която дамаскините са разработвани като културно, литературно и езиково явление. Затова обзорът в увода включва само част от публикациите, които засягат един от най-ранните южнославянски представители на този тип сборници Рилския дамаскин, целта е да бъдат очертани дискутираните проблеми около проучвания кодекс. По отношение на езика и текстологията ръкописът или части от него са привлечени и в общите изследвания на Б. Цонев, П. Лавров, П. Илиевски, Л. Милетич, Д. Петканова, Е. Дьомина, Е. Мирчева и др. Досегашните изследвания върху Рилския дамаскин се вписват в няколко проблематични кръга.

Класификация. Първата класификация на дамаскинарската литература прави Б. Цонев. Той установява два превода на архаичен книжовен език, чиито названия отразяват вероятните райони на възникване – „македонски“ и „средногорски“, както и трети превод – „атонски“, представен само в един препис (Букурещки дамаскин от библиотека на Румънската академия на науките № 79 от XVII в.). Класификацията на Цонев е доразвита от Д. Петканова, която съсредоточава вниманието си върху локализацията на „средногорския“ превод и посочва за място Рила, но по-късно това твърдение е категорично оспорено от Д. Радославова. Според Петканова Рилският

дамаскин спада към средногорските архаични дамаскини заедно с Панагюрски, Белградски (218 от Библиотеката на Сръбската патриаршия), Костенечки, Аджарски, Елински, Нежински и др.

В българската наука за дамаскинарската литература и до днес е актуална и друга класификация, предложена от Е. Дьомина, чийто основен критерий е съставът. Така Рилският дамаскин заема ключово място между Еленския и Аджарския тъй като според руската изследователка съдържа най-голям брой слова от устойчивият състав. Това мнение не е потвърдено и е оспорено от проучванията на В. Василев, според когото най-пълен състав в посочената група има Еленският дамаскин.

Украса. Общи наблюдения върху украсата на дамаскините прави Е. Коцева, а по-цялостно тяхната украса е разгледана от Е. Мусакова. В областта на историята на изкуството Рилският дамаскин не е изследван комплексно, а предимно във връзка с отделни по-обща или частни проблеми. А. Божков публикува статия за кодекса, в която прави заключения за пътищата на влияние за някои детайли, но и за източниците на „нови настроения“ в средите на зографите. Конкретни наблюдения се изказват в множество статии на Е. Мусакова.

Локализация. В досегашната научна литература силно дискутиран остава въпросът за мястото на създаване на Рилския дамаскин. Мненията на изследователите се разделят в две групи. Автори като Б. Цонев, Б. Ангелов, Д. Петканова, Н. Дончева-Панайотова обвързват ръкописа с книжовното средище в с. Аджар, и най-вече с дейността на книжовника даскал Недялко и сина му Филип. Друго гледище обосновава Е. Мусакова. Тя подчертава спецификата в украсата на Рилския кодекс, която свидетелства за висока поръчка и показва високата позиция в йерархията на книгата, като изказва съмнения относно принадлежността на този ръкопис към аджарската продукция и писача даскал Недялко.

Датировка. Тъй като в ръкописа липсват преки податки за датата на неговото създаване, въз основа на украсата му, почерка и състава различните

изследователи вместиат кодекса в твърде широка хронологична рамка от почти век: в края на XVI в. (Петканова), началото на XVII в. (Дьомина), средата и края на XVII в. (Ангелов, Дончева-Панайотова, Д. Радославова).

Направеният кратък обзор на научната литература и поставените в нея проблеми, свързани с архаичните дамаскини, очертава някои важни дискуссионни въпроса спрямо Рилския дамаскин. Той подсказва, че отбелязаните от редица автори сходства между проучвания кодекс, Аджарския и Еленския дамаскин се дължат по-скоро на устойчиви схеми (в текста или в украсата), а не на индивидуално предпочитание на даден книжовник или ателие. Изследователи като Е. Мусакова подчертават водеща тенденция в ръкописната продукция на седемнадесетото столетие – промяната в йерархията на илюстриране на кодексите, без да се спират по-обстойно на връзката между език, текст и украса.

II. Обект, цел, задачи и методи на изследването

Както показва библиографският обзор, традиционно дамаскините са проучвани предимно от текстологическа и езикова гледна точка и като явление на късносредновековната книжнина, а по-рядко са застъпени богословските аспекти на проповедта в дамаскините. Самият Рилски дамаскин не е разглеждан самостоятелно и цялостно с оглед на отделните компоненти в оформянето му, а само е включван като сравнителен материал в по-обзорни филологични и изкуствоведски изследвания. Настоящото изследване е предпоставено от липсата на комплексно богословско, филологично и изкуствоведско изследване върху Рилския дамаскин и неговото въздействие за катехизацията чрез словото и образа. Това мотивира избора на обект, целите, задачите и методите на настоящия труд.

Формулировката на темата „Късносредновековната проповед: красноречие в думи и образи“ всъщност „рамкира“ широката база, върху която се провежда изследването: *красноречието в думи*, отнесено към късносредновековната проповед, означава не само начините, по които се постига словесен изказ на точна и ясна мисъл, изразителност на речта и

убедителност в същността на изговореното, подчинени на риторичните принципи и норми, но и предвид изследване на връзката между темата, структурата и сюжета ѝ, анализ на синтактични и стилистични съставни елементи на макро- и микроравнище, топосите, вградени и вплетени в омилетичната форма, но отвеждащи към ранни традиции и образци.

Втората част на темата – *красноречие в образи*, предполага да се търсят, намират и се представят важни доказателства, че езикът на късносредновековната проповед следва тенденцията в книжнината словото да се облича в образ, т.е. илюстриране на мисъл, идея и сюжет с образи. Това не е просто следване на образа след словото, а запълване на една потребност от единение на смисъл и представи.

Обект на изследване. В основата на проучването е Рилският дамаскин от втората половина на XVII в., като изборът е мотивиран от два факта: 1) този дамаскин е сравнително пълен представител на късносредновековните сборници с проповедническа литература, заема особено място в класификацията на типовете дамаскини и е ценен като състав, тематика, съдържание, език на превода на текстовете, включени в него, и 2) той се отнася към орнаментирани кодекси от Късното българско средновековие.

Основната цел на разработката е да се изследва и представи късносредновековната проповед като омилетичен жанр с нейните особености и характеристики. Затова Рилският дамаскин ще бъде проучен комплексно от няколко гледни точки: на църковната риторика и връзката на образите (миниатюрите) с проповедта, филологическа – на равнище кодикология, палеография и текстология, и изкуствоведска – проучване върху богатата украса на ръкописа и извеждане на богословското тълкувание на образите и мотивите.

Конкретните **задачи** са систематизирани в три групи.

I.1. Да се представи кратък очерк за св. Дамаскин Студит, за съчиненията му и за тяхното разпространение в славянската (в частност – в българската) литературна и книжовна практика, като се изясни ролята и

мястото на дамаскините в християнския живот на българите през Късното българско средновековие. Да се изведат основните тенденции в развитието на проповедническата литература в средата на XVII в. и да се конкретизира тяхното отражение в словата на св. Дамаскин Студит.

I.2. Да се изследва цялостно една конкретна проповед, като се потърси, открие и опише връзката на тази проповед с архаичната омилетична традиция и се посочи иновационното в нейното съдържание, структура, поетика и стилистика на текста.

I. 3. Да се определи мястото и значението на свещения образ в ръкописа и връзката с катехизиса от богословска гледна точка (връзката канон-образ-текст).

II. Да се изследва Рилският дамаскин в два основни среза: първо, като самостоятелен кодекс, и второ, в сравнение с други дамаскини по предварително заложили показатели.

II. 1. Да се направи палеографско, кодикологично и правописно описание на Рилския дамаскин, като данните бъдат съпоставени с други ръкописи от същия период.

II. 2. Да се изследват съставът на кодекса и мястото му по този показател сред останалите български дамаскини, като се изведат основни текстологически особености на две равнища: макротекстово (състав, подредба, интерполации, съкращения) и микротекстово (лексикални, синтактични и други особености, извлечени при съпоставка с гръцкия текст и с други преписи или редакции на същия превод).

III.1. Да се направи изкуствоведски анализ на миниатюрите, като те бъдат поставени в контекста на наследената норма за украса на ръкописите и на кодексите с художествена украса от периода. Изследването на украсата включва идентифициране на изворите, залегнали в основата на дадената композиция, и богословски анализ на връзката между текста, образа и проповедта.

III. 2. Да се обобщят изведените данни и направените заключения и те да бъдат осмислени с оглед на локализацията на ръкописа и връзката му с дадено калиграфско ателие.

III. 3. Да се прецизира картината на книжовните средища и преписваческата дейност в XVII-то столетие и едновременно с това, да се обогати представата за ръкописната продукция на определени книжовни средища и на техни известни представители.

Методи на изследването

Първостепенни при изграждането на тезата са богословският, филологичният и изкуствоведският анализ. Двата основни метода са *синхронен* и *диахронен*, но при работата върху различни проблеми, свързани с Рилския дамаскин, се прилагат описателен, сравнително-исторически, аналитичен, индуктивен и дедуктивен метод. Водещо място в интерпретацията на фактите заема сравнително-типологическият анализ по отношение на различните равнища на оформяне на ръкописната книга между Рилския дамаскин и други кодекси, които представят продукцията на различни книжовници и книжовни средища.

ПЪРВА ГЛАВА

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНАТА ПРОПОВЕДНИЧЕСКА ТРАДИЦИЯ

В първа глава се обособяват три основни тематични дяла.

I.1. Проповедта - същност и развитие през Късното средновековие

В началото като необходима база за изследването са очертани **същността и основите на християнската проповед**. Християнската проповед е „устна реч“, която не съдържа светско учение, а словото Божие, вж. „Твоето слово е истина“ (Йоан. 17:14–17). Изследователите в областта на омилетиката в българската традиция изтъкват, че проповедта съдържа съвършената истина, „тя съдържа в себе си Словото Божие, по-точно част от

него – една или повече истини, които Бог открил на хората“ (Т. Поптодоров). Християнската проповед представя историята, учението на Църквата, учението за Бога, за земния живот и Царството Божие. Църквата разпространява истината през цялото си съществуване, тъй като това е и нейната основна задача. От херменевтична гледна точка проповедта е тълкуване, което трябва да е съобразено с историческата действителност и говоримия език, за да бъде разбираема за слушателите. В такъв аспект проповедникът е интерпретатор / преводач на Свещения текст.

В съвременната българска омилетика отделните изследователи предлагат различни дефиниции за проповедта и взаимосвързаността между проповед, проповедник и слушатели, като извеждат на преден план различни критерии (Тодор Поптодоров и Божидар Андонов). Специално внимание е отделено на структурата на „комуникативен модел“, въведен от А. Александров, който оценява по-комплексно проповедта и подчертава ролята на функционалните критерии при нейното изграждане. Този модел е използван като теоретична постановка за изясняването на факторите и същността на различни исторически процеси.

I.2. Изследването се спира и върху трансформациите в проповедта през седемнадесетото столетие, поставени в контекста на културно-историческата и верската ситуация.

През XVI в. започва църковно движение за въвеждането на говорим гръцки език, което оказва силно влияние върху българската книжовност. В продукцията на гръцка почва се наблюдава феноменът на т. нар. диглосия, при която съществуват две йерархични форми (подсистеми) на един език на определена територия, които служат за различни комуникативни цели. Като следствие от свойствения от векове дуализъм на гръцкия език, от една страна, се използва византийският гръцки, неразбираем за повечето хора, който има статут на език на висока византийска литература, а от друга, говоримият гръцки (κοινή γλώττη, ἀπλή φράσει, πεζή φράσει и ἡμέτεραν διάλεκτον). Езикът на Св. Писание, творения на св. Отци и високите образци на византийските слова и жития на светци се адаптират на говоримия език.

Очертани са двата основни фактора, които извеждат на преден план необходимостта от осъвременяване на проповедта. От една страна, заплахите от разширяване на католическото влияние, а от друга страна, необходимостта да се спре или ограничи влиянието на проповедници, които изповядват различни ереси или догматически отклонения. Затова редица духовници от XVII в. се опитват да преведат на разбираем гръцки език основни истини на християнството, за да достигнат до необразованите или слабо образовани прослойки. По същество тази дейност на Църквата се явява апологетична, защото иска да защити истината и да я разясни на всеки член на Църквата. Съобразно нуждите на епохата гръцките автори предпочитат нравствените поучения, а текстовете с изразени сложни богословски понятия се опростяват, прибавят се различни глоси и географски обяснения. Открояващото се предпочитание към жития на раннохристиянски мъченици на вярата се вписва във водеща тенденция на актуализирането на мъченическата святост, която е ясно изявена в литературата на Късното средновековие и намира продължение с нова сила през Възраждането.

Един от първите опити за адаптиране на стила и езика на проповедта принадлежи на гръцкия духовник Йоаникий Картанос (около 1500 г. – след 1567 г.; роден на о. Корфу), но той остава встрани от движението, защото Църквата не приема неговото съчинение. Широка популярност, включително и сред славянските народи, добива друг гръцки книжовник Агапий Ландос (Агапий монах Критски), който е основно действащо лице в движението за разпространение на говорим гръцки език. Автор е на сборника „Спасение на грешните“ (издаден през 1641 г.), разделен на три части, като третата носи названието „Чудеса Богородични“ и съдържа 69 разказа за чудесата на Св. Богородица, Тълковно евангелие; житийния сборник „Рай“ (1641 г.), „Еклогион“ (1652 г.), „Нов рай“ (1664 г.), който съдържа преводи на метафрастови жития, и др.

В тази подглава основно внимание се отделя на св. Дамаскин Студит – гръцкия автор, който придобива най-широка популярност и оказва най-силно влияние през периода не само в Гърция, но и в балканските земи изобщо.

Въведени са оскъдните данни за неговия живот. Акцентът пада върху съчинението „Съкровище“, което бележи своеобразен преход от дългата и богата средновековна християнска проповедническа традиция, в която за всеки празник или светец е натрупан различен по обем корпус от богослужбни и парабогослужбни текстове. По своята същност голяма част от словата на св. Дамаскин Студит не са оригинални, а представят метафрази на слова и поучения на видни византийски писатели и отци на Църквата, предимно на св. Симеон Метафраст, но и на св. Йоан Дамаскин, св. Йоан Златоуст и други св. Отци, в които също така важна роля играе парафразата на евангелския текст. В някои от словата Дамаскин заема почти изцяло изложението от други съчинения, но поставя собствен увод и заключение, с които цели да засили нравоучителната насоченост на текста. Авторът се позовава често на св. Йоан Златоуст, Йоан Дамаскин, Дионисий Ареопагит и др. Поради богатото използване на християнското наследство чрез различни форми на заемане и компилиране текстовете му се отличават с висока степен на интертекстуалност. Стратегията на проповедника е да съхрани, макар и в трансформирана форма, класически произведения по темата и да ги адаптира към аудиторията на късносредновековната и предвъзрожденската епоха.

Ако се следват утвърдените в българската богословска наука определения за слово и поучение, св. Дамаскин Студит е автор само на слова, защото проповедите с характеристики на поучение са чужди, прибавени от самия него в отделните издания. В словата си авторът разкрива същността на празника, разказва живота и чудесата на светиите, разяснява догматични истини. В опитите да разясни на слушателите догмата на Църквата, св. Дамаскин Студит е склонен към наративност, която има катехизиращи функции и не засяга високо богословски въпроси.

I.3. В третия поддял „Словото за превеликите чиновначалници Михаил и Гавриил“ в контекста на проповедническата традиция за празниците на светите архангели се проследява как се реализира стратегията на късносредновековните проповедници в творби, които не са преработка на наследени съчинения, а се приемат за оригинално дело на

самия Студит. За обект на такъв тип проучване е избрано словото за св. архангел Михаил, тъй като от една страна, то е посветено на много почитан празник, за който във византийската и старобългарската литература съществуват немалко хомилии (екзегетика) върху възловите места в Стария завет, като някои дори прерастават в богословски трактат със силно догматическа натовареност (например поучението на св. Теодор Студит, ВНГ 125), разнообразни разкази на чудеса, похвални слова, а от друга, в украсата на Рилския дамаскин се откроява специалното внимание на кописта към миниатюрата за 8 ноември. Целта на анализа е да се проследят изворите за словото и начините на тяхното съчетаване в една цялост, да се оцени догматичната натовареност, т.е. да се разгледат подборът и концепцията на св. Дамаскин Студит при създаване на словото. Това предполага да се потърсят интертекстуалните връзки с Библията и с византийската книжовност, за да се види какъв образец следва авторът. Анализът показва, че макар и авторско, словото за архангел Михаил също до голяма степен е моделирано по композиционния строеж на богослужебен текст за празника – Повестта за чудесата на св. архангел Михаил от архидякона на Великата Константинополска църква Пантолеон дякон и хартофилакт на Великата църква, която прониква и се разпространява и в средновековната славянската книжнина (ВНГ 1285, 1286; ВНБС 284-285). Характерният за нея дисбаланс между доминиращия повествователен пласт (събрал цикъл разкази на чудесата на св. архангел Михаил) и стеснената догматическа интерпретация явно е бил най-подходящ за целите на св. Дамаскин Студит.

II. Навлизането на късносредновековните омилитични произведения в България.

В този тематичен дял се разглежда големият отклик на тенденциите от гръцката проповедническа литература в балканските славянски земи.

II.1. Съчинението „Съкровище“ на св. Дамаскин Студит в южнославянската книжнина

Изтъкнати са сходните обстоятелства в България и Гърция по отношение на историческата и езиковата среда, която налага нуждата от проповед на говорим / разбираем език. В местата, където някога се е простирала Българската държава (а по времето на Ритор Теофан, Агапий Ландос, св. Дамаскин Студит, Йоаникий Картанос вече под Османска власт) ситуацията на *наложителна поносимост* между Църквата и друговерците е почти същата като тази в Гърция. Поради това българските проповедници се обръщат към гръцки автори, изразители на новата линия към достъпна и разбираема проповед. Българските духовници (най-вече посредством произведенията на св. Дамаскин Студит) осъществяват своята *защитна* проповед не само чрез словото, но и чрез образа, издигайки сборниците с дамаскинови слова най-високо в йерархията на ръкописната книга – „родееща се с Евангелието и Псалтира“ (Е. Мусакова). Повече от три столетия книгата на св. Дамаскин Студит лежи в основата на проповедническата литература в българските земи.

Най-ранните български преводи на сборника с празнични слова и поучения „Съкровище“ (Θησαυρός) са направени на архаичен книжовен език още през XVI в., а през XVII в. започват да се преписват и на новобългарски книжовен език на народна основа. От XVII в. нататък „Съкровище“ на Дамаскин Студит става силно популярно, а към оригиналните слова започват да се прибавят части от други текстове или да се заменят частично или изцяло. Така постепенно се оформя нов макрожанров тип: сборници със смесено съдържание, които съдържат основно житийни и поучителни творби и носят названието „дамаскини“.

Научната проблематика на разпространението на сборниците с дамаскинови слава в българската книжнина е представена в няколко групи от обособени въпроси, като фокусът пада върху изказаните мнения за Рилския дамаскин.

II. 2. В първата влизат проучванията върху **систематизацията на преписите** според микро- и макротекстологични показатели (език, състав и подредба на словата) и свързаните с тях дискусии около локализирането на

преводите. Важно проблемно ядро формират въпросите около съдържанието на дамаскините и пълнотата на представените слова на самия св. Дамаскин Студит. Като въвежда макрокритерии и съпоставя по съдържание на словата запазените архаични средногорски преводи, Е. Дьомина ги разделя на две групи. Рилският дамаскин спада към първата, с ядро от 28 текста, от които 27 са на Дамаскинови. Според руската изследователка Рилският дамаскин има най-пълнен състав от устойчивия тип. Това твърдение е оспорено от В. Василев, който извежда Еленският дамаскин като представител на най-пълния дамаскинарски състав от средногорския превод.

II.3. Разликите във филиацията на преводите на съчинението на св. Дамаскин Студит у различните изследователи произтичат и изведените **принципи на подредбата** на словата в отделните преписи. В науката са предложени две мнения за структурата на съчинението „Съкровище“: 1) разделение на тематичен принцип (Ю. Трифонов, Д. Петканова), при което се обособяват четири групи текстове (за евангелски събития, жития и чудеса на светци, слова с нравоучително съдържание, творби с религиозно-историческо съдържание); и 2) подялба въз основа на календарното разпределение на текстовете (1–20 слово и 21–36 слово), която е възприета от повечето съвременни изследователи (П. Илиевски, Д. Радославова). Календарната систематизация според учените подпомага навлизането на отделни прибавки и дори замени в Дамаскиновите слова от други творби за същата дата.

II.4. Накратко са представени и проблемите на **новобългарските дамаскини**, доколкото част от тях родствено са свързани с архаичната група, в която попада Рилският дамаскин. В изследванията на Олга Младенова и Боряна Велчева върху Ловешкия дамаскин, новобългарски паметник от XVII в, се установяват сходства с продукцията на писачите от кръга на Аврам йерей Димитриевиц, както и неговия ученик Кръстю Граматик.

III. Слово – образ: историческо осмисляне в ръкописната книга

III.1. Връзката на проповедта със свещения образ (връзка образ – текст) е изяснена като теоретична база, на която стъпва изследването.

Същността и значението на светите икони се определят от ороса на VII-я вселенски събор. Всички изследователи на тази зависимост подчертават, че християнското изкуство изгражда свой специфичен език, в който вплита църковната история, догматиката, литургиката, химнографията и който се изгражда чрез сплитане на символични, наративни, риторически и литургични компоненти. Всички принципи, които виждаме в иконата, се прилагат в стенописите и ръкописната украса, като чрез всяко възможно средство Църквата проповядва Истината.

Подобно на Свещения текст, който бива разглеждан като буквален и тайнствен, и светият образ вплита в себе си няколко равнища на разчитане. Определени са стъпки в разчитането на свещения образ: буквален, алегоричен, морален, анагогичен, по подобие на начините на възприемане на текстовете и най-вече Св. Писание. Първичното равнище, на което може да се търси връзка между образа и текста, е буквалното, а вторичното равнище на осмисляне е вече херменевтичното. Понякога зографите влагат дълбоко скрито послание в свещения образ, който може да бъде разчетен на различни равнища, като дълбочината при разчитането на образа зависи от подготовката на вярващия/зрителя. За избора при вложения смисъл е от значение богослужебният ритуал, тъй като „именно богослужебната употреба на даден текст определя семантичното поле, в което трябва да се движи художникът: тя осмисля, дори преосмисля съдържанието на текст“ (Е. Бакалова).

III.2. Украсата на ръкописната книга.

Представени са основните принципи, върху които почива орнаментирането на ръкописа и цялостното му графично оформяне. Византийска традиция, която е наследена от славянската за украса на ръкописната книга, изгражда строга субординация при преписването и украсата на ръкописите. „След продължителен процес на еволюция украсата (орнаменталната и илюстративната) се превръща в основен способ за йерархическо структуриране на текста, от една страна, и белег за социалната среда, за която е предназначен ръкописът – от друга“ (В. Велинова). В макрожанровата йерархия най-високо място заемат библейските книги, като

първостепенно значение има най-важната от тях – Евангелието, което се украсява с целия набор от елементи на ръкописната книга, като висотата на поръчката определя изяществото и красотата на изработката. Следващата в йерархията книга е Псалтирът, който независимо дали е предназначен за богослужерна или индивидуална употреба, се илюстрира богато.

III.3. Художествени центрове през XVI–XVII в.

За да се ситуира Рилският дамаскин в книжовната продукция на столетието и да бъде причислен по своите кодикологичните и палеографски данни към дадено книжовно ателие или към дейността на конкретен писач, се налага да бъдат общо представени художествените центрове през периода в съпоставка и с други ръкописи с богослужерна функция. Като необходима база е формулиран терминологичният апарат, който включва термини, използвани за палеографското описание на късносредновековните български сборници и за проучване на организацията на преписването и създаването на книги.

С оглед на атрибутирането на ръкописите към даден калиграфски център или конкретен копист накратко са очертани калиграфските школи на разглеждания период, като са посочени имената на основни кописи и са приведени примери от ръкописи със сигурен произход. Вниманието е насочено към центрове, които се свързват с преписите на средногорските архаични дамаскини и по-специално с Рилския дамаскин, като са въведени с кратък обзор на следните средища: Рилската света обител, Етрополското, Аджарското и Карлово-Кукленското книжовно средище.

В обобщение на характеристиките на книжовната дейност през столетието, се набелязват следните тенденции. От една страна, продукцията говори за активния обмен на ръкописи и движение на писачи от едно средище в друго. Особено важно за периода е интензивното взаимодействие между сръбската и българската книжнина, което е естествена последица от османската власт и липсата на самостоятелна българска църква. От друга

страна, се променя и профилът на поръчителите на кодексите, които вече не са владетелите и заможната аристокрация, а цялата енория или даден игумен.

ВТОРА ГЛАВА. КОДИКОЛОГИЧНИ, ПАЛЕОГРАФСКИ, ПРАВОПИСНИ И ТЕКСТОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА РИЛСКИЯ ДАМАСКИН

В досегашните описи или изследвания върху Рилския дамаскин за неговите кодикологични и палеографски белези е включена само най-обща информация. Освен това в науката съществува дискусия относно локализацията и датировката на кодекса, като изказаните предположения включват Рилския манастир, Аджарското или Карлово-Кукленското книжовни средище. Поради това в настоящата глава се разглежда цялостното оформяне на кодекса чрез прилагане на кодикологичен, палеографски и сравнително-типологически анализ. Данните се осмислят в два плана: в съпоставка с ръкописи с установен произход и в сравнение с други дамаскини от същия период. Целта е да се изясни историята на създаване на кодекса (дата, място и връзка с определно средище, предназначение). За да се потърси неговото място сред ръкописната продукция на столетието, се привличат представители на дамаскините, а също и други кодекси с богослужебно предназначение, като октоих R-64 от Загребската градска библиотека, за който е изказано мнението, че има сръбски произход.

Проучването следва установения модел на описание на средновековни ръкописи, като включва кодикологическо оформяне, сигнални шрифтове (заставки, заглавия, плетенично писмо, инициали, маргинални знаци), лигатури и други видове съкращения, особености в начертанията на буквите от основния текст. Доколкото дамаскинят е богослужебен сборник, проучването на графическото му оформяне отчита неговата функционалност.

I. Кодикологични и палеографски особености на Рилския дамаскин

I.1. Кодикологично описание. Представени са последователно кодикологичените характеристики на ръкописа: обема и пагинацията, водните

знаци, отвеждащи към втората половина на XVII в., хартията, подвързията. Съпоставката с октоих R-64 показва редица сходни белези по отношение на пагинацията, водните знаци (макар и трудно разчитими), хартията. Близостта се потвърждава и от еднотипните приписки в долните полета (в Рилския дамаскин, л. 1б до 6а; в R-64, л. 1б до 9а), които са старателно изтрети и в двата кодекса, като на места дори е пробита хартията.

I.2. Палеографски особености. Ръкописът съдържа 30 реда на страница, като на л. 402 текстът е писан в две колони. При автори като Спространов, Б. Христова, Д. Петканова-Тотева за Рилския дамаскин е посочено, че е изписан със средногорски полуустав. От л. 411 до края почеркът преминава в курсив, като редовете са по 29 на лист. Д. Радославова обаче прави прецизиране на графичното оформяне на почерците от конкретни ателиета и определя писмото на Рилския дамаскин като профанирано карлово-кукленско, което се явява подразделение на средногорското.

Проучваният кодекс се откроява с богата система от надредни знаци: ударения, придихания; използват се съкращения и лигатури. Срещат се също така глоси, маргинални бележки и надредни заглавия. Често се явяват очното ѳ при думата ѳчимѧ, w/w̄, буквата ч се изписва с малка и плитка чашка. Средният компонент на буквата М слиза под реда и е овален, за разлика от аджарското писмо където е силно заострена. Характерни са и излизанията извън рамките на реда на частите на някои букви – з, ρ, у, х, ц, s. д.

Сравнени с характеристиките на двата водещи типа почерци от столетието, особеностите на Рилския дамаскин подкрепят принадлежността му към Карлово-Кукленския кръг. Тук атрибуираща роля играят: 1) начинът на линиране, еднакъв за разглеждания ръкопис и ЗГБ64; общата липса в Рилския дамаскин и Загребския октоих на наклон в писмото за разлика от Филиповия почерк с „ритмична смяна на наклона“; 3) ярката отлика при изписването на две атрибуиращи за аджарското писмо букви з и ѧ между двата ръкописа, от една страна, и почерка на даскал Филип, от друга. Данните показват, че въпреки несходствата между Рилския дамаскин и аджарските

писачи, в разглеждания кодекс са прокарани някои елементи, типични за аджарци, което се обяснява с работата на повече от един копист.

В труда са отбелязани основните компоненти на оформянето на кодекса. Преди началата на повечето слова има **многоцветни заставки** в балкански плетеничен стил (л. 16а, 70б, 89а, 126б, 277а, 369а, 378а, 398а). При изработката им се употребяват основно три цвята: червено, синьо и злато, порядко зелено. С изключение на три от заставките, плетениците, от които са изградени, образуват стилизиран кръст. Усеца се опитна ръка при изписването им.

Заглавията са изписани с киновар, първият ред от тях е с везано писмо, а при заглавията на словата, които са придружени с миниатюри, е употребено злато. С киновар са изписани и началата на чудесата на светците, което спомага за по-лесното им намиране в текста. Вътре в самите слова се употребяват по-едри букви в началото на някои цялости, което спомага за открояване и ориентиране в смисловата сегментация на текста.

Текстовата сегментация е добре онагледена и с употребата на концовки, конусовидно оформен текст или везано писмо на думата амин, флорални мотиви и сѝж. Краят на текста на Словото за Петдесетница, който бележи завършването на текстовата цялост с творби за подвижния кръг, е маркиран с плетеница във формата на кръг. Словото за св. Георги Победonosец завършва с красива концовка с червено мастило, изобразяваща купел с две птици на него и три спускащи се към купела. Украсата на заставките и инициалите се стреми към формата на св. Кръст, което комуникира с усецането за една втора линия и визуално акцентирание, употребено и при изграждането на миниатюрите.

Срещат се и множество инициали в плетеничен стил, с геометрично-растителни, зооморфни, антропоморфни и тератологични елементи. Специално внимание привличат някои инициали, които буквално или символично илюстрират думата. При Словото за Кръщение Христово инициалът В онагледява лексемата Въсѣдържитѣль, като представя Иисус

Христос, седящ на престол, инициалът на л.162б представя змей със завита опашка. Подобни детайли говорят, че инициалите служат само за сегментиране на текста, което е стандартната им функция, но имат пряко отношение към съдържанието на словата. Чисто графичното оформяне на текста в ръкописната книга прераства в „коментар на литургията“ и „графичен код, сигнализиращ съдържанието“ (В. Велинова). Символиката на графемата, с която си служат писачите на Рилския дамаскин е онаследена от традицията, но докато в предходната епоха подобни препратки са характерни за манастирските скриптории, сега от екзегезата на инициала се ползват енорийски книжовници.

Данните от графичното оформяне говорят, че то е регулирано в цялото книжно тяло, като принципите за субординация на текстовите единици се спазват в целия кодекс. В него са прокарани еднакви маркери за отделните цялости, което е характерно за похватите на карлово-кукленската школа и аджарци.

II. Езикови и текстологически особености на Рилския дамаскин

Според установената традиция на този тип изследвания на богослужебни книги с променлив състав са засегнати двете основни равнища от изграждането на текста: макротекстово и микротекстово.

II.1. По правописни белези Рилският дамаскин следва правилата на ресавския правопис, но се забелязват и значителни отклонения, които са характерни и за другите архаични дамаскини и изобщо за кодексите, представители на този правопис

II.2. Съдържание на Рилския дамаскин. Представени са поученията и словата в сборника с оригинално заглавие и инципит.

II.3. Текстологически особености на Рилския дамаскин

Макар езикът и текстологията на архаичните дамаскини да са разглеждани многократно, текстологическите белези на Рилския дамаскин не са специално изучени. Според установената традиция на този тип изследвания на богослужебни книги със сравнително променлив състав,

макар и рамкирани от календара, са засегнати двете основни равнища от изграждането на текста: макротекстово (състав на словата, интерполации и съкращения в текстовете им) и микротекстово (лексикални и синтактични разночетения спрямо представител на новобългарските дамаскини).

II.3.1. Мястото на Рилския дамаскин спрямо архаичните преводи

Като се отчете голямата отвореност на писмената традиция на дамаскините, по отношение на макротекстологията се проследява дали има съзнателни намеси в състава на словата, резултат от съпоставка с гръцки текст или под влияние на други славянски версии на ръкописни дамаскини или сборници със смесено съдържание. В Рилския дамаскин навлизат текстове, които не принадлежат на св. Дамаскин Студит и които са характерни и за състава на новобългарските дамаскини. Проследяването на общите интерполации в архаичните и новобългарски дамаскини би спомогнало за локализиране на различните версии на преводите и за установяване на текстологичните отношения между отделните дамаскини, като ще провери устойчивостта на съществуващите досега класификации в рамките на архаичната група преписи.

Внимание е отделено на три интерполации в разглеждания кодекс, които са коментирани в научната литература. Първата се намира в чудесата на св. Георги, където е добавено чудото със змея, за чийто източник са изказани различни мнения. Една от прибавките, отразена у Мирчева, е по същество замяна, тъй като уводът към житието на св. Николай Мирликийски е заменен с не-Дамаскинов. Цикълът на чудесата на св. Николай е допълнен и с чудото с килимчето. Източникът на тази добавка е дискуссионен, тъй като Е. Дьомина посочва Требник от XVI в. (ПБИБ 89), а Е. Мирчева, намира друг по-близък текст от сборник със слова НБКМ 315, от края на XV – началото на XVI в. Приведените текстове от Рилския дамаскин на тези интерполации в съпоставка с други преписи (дамаскини и сборници със смесено съдържание) показват, че по състав разглежданият кодекс все още стои близо до оригиналния превод, а този тип намеси най-вероятно са наследени от антиграфа.

II.3.2. Особености на състава на „Слово за превеликите чиноначалници Михаил и Гавриил“ в Рилския дамаскин

Като цяло данните показват, че текстът на разглежданото слово в Рилския дамаскин сравнително точно следва гръцкия оригинал, но се наблюдават някои промени, които по-късно са възпроизведени и в новобългарските дамаскини. Специално внимание е отделено на броя на включените чудеса на светите архангели Михаил и Гавриил в наративната част на творбата, като са съпоставени двата преписа (Рилски и Тихонравов) и гръцкия текст на „Слово за Събор на светите архангели Михаил и Гавриил“. Съпоставката показва разминаване в броя на включените чудеса в наративната част на творбата. В Рилският дамаскин са предпочетени чудеса от два тематични дяла – такива, свързани с цар Давид и с календарно отбелязване. Другите отклонения в състава на „Слово за Събор на светите архангели Михаил и Гавриил“ в Рилския дамаскин съставят три основни типа: преосмисляне, съкращение и плеонастични промени (наслагване).

II.3.3. Лексикални, морфологични и синтактични разночетения между Рилския и Тихонравовия дамаскин

При колация на текста на словото в двата дамаскина се забелязват повтарящи се типове разночетения, които могат да се обединят в няколко групи.

Най-голям брой разночетения отразяват стремежа към отстраняване на думи с книжовен характер чрез такива, които също са почерпани от средновековния книжовен език, но явно са по-разбираеми. Замяната е прокарана сравнително системно при глаголите със значение *казвам*, *оповестявам*, *назовавам*, които имат важна роля в средновековната проповед, доколкото са маркери за въвеждане на цитати, реминисценции и други препратки към Свещеното писание или към фундаментални трудове на Отците на Църквата. Специално внимание е отделено на онези поправки, които целят да направят разбираеми възлови термини или названия: например притъча заменено с гатанка за грц. *παραβολή*, дъница с дяволъ за грц.

Ἑωσφόρον, ѓзыци (в значение народ, езически народ) с дрѹгыте вѣрѣи – ἄλλα ἔθνη.

В граматичен план в Тихонравовия дамаскин редовно се появяват иновациите за бъдеще време със съкратена спрегната форма на глагола хотѣти и да-конструкция вместо инфинитив.

Тенденцията към плеоназъм, перифразиране и засилване на предикативността (глаголността) оказва най-силно влияние при формирането на новобългарските версии на дамаскиновите слова. Тя се отразява в Тихонравовия дамаскин в няколко насоки: разгъване на субстантивирани и предикативно употребените причастия в подчинени изречения, трансформиране на неличните глаголни форми (отглаголните съществителни и инфинитив), добавка на пояснения под формата на изречения. Стратегията на новобългарските редактори проличава особено ясно при примерите за достъпна екзегеза, предоставени от тълкуванията на възлови понятия за свойствата на небесните сили, като: РлД, л. 325^б, 25-26 самодвиженъ и самовластенъ – ТхД и пакъ ѓ самовластенъ, и самси се вдига и веходи съдѣ съ своа си волѣа сирѣѣ – Θησ εἶναι καὶ αὐτεξούσιος; видъ (образъ) и подобие; РлД, л. 326а, 13 видъ и пѣбѣѣ – ТхД какво ѓ ѓство аггаско, или какъвъ образъ има^т – Θησ καὶ τί εἶδος καὶ ὁμοίω μα ἔχει.

Опростява се изказът по отношение на синтаксиса, при което книжовни конструкции от Рилския дамаскин (понякога без формално гръцко съответствие) се предават с идентични по смисъл изрази, а съюзните връзки отразяват особеностите на говоримия български език.

Изводите във втора глава се систематизират в два основни плана.

1. На базата на водните знаци се уточнява датировката на Рилския дамаскин към края на XVII в. Направеният палеографски и кодикологичен анализ подкрепя атрибуцията на кодекса към Карлово-Кукленската школа, а също откроява близостта между Рилския амаскин и октоих R – 64 не само спрямо почерка, но и по третиране на самия кодекс.

2. Преводът в Рилския дамаскин се стреми да запази сравнителна точност спрямо оригиналния гръцки текст както по отношение на състава на словото, така и на формалните и съдържателните особености на текста. Непреведени са само отделни части, които обикновено преповтарят вече казаното и тяхното отсъствие не нарушава цялостта на текста. Липсата на тези части и в новобългарските дамаскини показва, че най-вероятно те са отпаднали още в протопревода на архаичната група. Наблюдават се единични примери, в които текстът на разглеждания дамаскин илюстрира архаизиращата тенденция, показана от учените на базата на редица особености на най-ранния български превод на Дамаскиновото Съкровище. Текстът на словото в Тихонравовия дамаскин носи редица белези на новобългарските версии, но илюстрира един начален етап, когато започва да се губи синтетичният изказ на средновековните книжовни езици и проповедта се сближава с устната реч. Все още обаче връзката между основа/подложка и преработка е твърде силна, за разлика от по-късните преписи на дамаскинови текстове, в които обликът на текста изцяло е променен.

Към Втора глава е приложено издание на увода на „Словото за превеликите чиновначалници Михаил и Гавриил“ по преписа РлД, л. 324–328 и по гръцкото печатно издание.

ТРЕТА ГЛАВА. УКРАСАТА НА РИЛСКИЯ ДАМАСКИН В СВЕТЛИНАТА НА ИЛЮСТРОВАНИТЕ АРХАИЧНИ СРЕДНОГОРСКИ ДАМАСКИНИ

Основната задача е да се направи изкуствоведски анализ на миниатюрите в Рилския дамаскин, като данните са осмислени в три аспекта. От една страна, се разглеждат функцията на миниатюрите в цялостното оформяне на ръкописа и техният богословски смисъл, за да се открие значението на цялостната украса с оглед на веровото въздействие на свещените образи. От друга страна, миниатюрите са сравнени с други украсени дамаскини от архаичния тип, за да се определи мястото на кодекса сред илюстрираните представители на този сборник и да се очертаят някои

типологични особености на украсата на макрожанровата група с преписи на „Съкровище“ на св. Дамаскин Студит. От трета, чрез сравнение с вече атрибуирани ръкописи към дадено средище или книжовник се уточнява локализацията на проучвания препис, която е обект на дискусия.

Към иконографията на отделните миниатюри от Рилския дамаскин се привличат текстови паралели от химнографски творби, предназначени за същите празници. Още от Евсевий Кесарийски храмовото пространство, Светата Литургия или текстът се свързват с идеята за време и пространство в Църквата. Украсата на изследвания ръкопис дава възможност за подобни паралели, като илюстрира разбирането и реализирането на понятията αἶών, καιρός и χρόνος. Осъществяването на това извън сегашния свят времево пространство в Св. Литургия, посредством химнографските текстове, се визуализира в изкуството и е извор на теми, мотиви и символи.

За да се очертаят промените, които настъпват в йерархията на украсата на ръкописната книга, се привлича и илюстрираният октоих R – 64. Аргументираната близост на кодекса до Рилския дамаскин по отношение на кодикологията и палеографията предполага да се изследва и подсказаното вече сходство на двата ръкописа в украсата. Той е украсен с миниатюри, 4 на цяла страница преди началото на първите четири гласа и 4 заставки в балкански плетеничен стил, които показват сходства с Карлово-Кукленската калиграфска школа. Освен образите на св. Йоан Дамаскин, Христос Емануил и св. Козма Маюмски, св. Йосиф Химнописец и образа на Иисус Христос, вписан в кръст, октоихът включва и заставки със сцените Слизане в ада, Иисус Христос се явява пред Мария Магдалена, Неверие на Тома и Възнесение Господне, представено от голям медалион с образа на Христос, носен от два ангела. Трябва да се изтъкне обаче, че особеностите в илюстрациите на този кодекс определено говорят за заемки от евангелски кодекси с миниатюри.

Третата глава обхваща три тематични дяла.

I. Украса на архаичните средногорски дамаскини

С появата на съчинението „Съкровище“ на св. Дамаскин Студит в българска среда започват да се наблюдават съществени промени при украсата на ръкописната книга. В предишните векове най-често богато се украсяват кодекси като Евангелието и Псалтира, защото именно те заемат най-високо място в макрожанровата йерархия на ръкописната книга. Навлизането на първите средногорски преводи на „Съкровище“ нарушава този утвърден през вековете ред при илюстриране на ръкописа. Един сборник, предназначен вероятно за чисто енорийско богослужение, нарушава принципа.

Първата подглава извежда основните принципи при украсата на дамаскинарските сборници, обвързаността между календарната подялба на сборника и художествената украса. Някои от елементите в миниатюрите са наследени по-късно и от новобългарските преписи на съчинението. На композиционно равнище украсата на архаичните дамаскини отразява съвсем естествено текстовата подялба и структурата на сборника. Първата част включва слова, съответно миниатюри за подвижния кръг празници около Пасха, но те са предхождани от Благовещение на Св. Богородица, Сретение и Преображение Господне, които са неподвижни. Цикълът обхваща четива, съответно миниатюри за Господските и Богородичните празници, където са изобразени сцените от Благовещение на Св. Богородица до Преображение Господне, като най-пълен набор миниатюри се съдържат в Рилския дамаскин. Сцените за периода от Възкресяването на Лазар до Неделя на слепия фигурират и в трите архаични дамаскина и формират устойчива структура. Иконографските модели се вписват в изградения през вековете канон и могат да се намерят в богато украсените Евангелия и Псалтири от предходните периоди, което още веднъж подчертава пре моделирането на макрожанровата йерархия. Проследява се и наличието на визуални препратки от миниатюра към текстови източник (принадлежащ на кодекса или извън него). Отчетена е и промяната в социологията на ктиторството.

Втората част на дамаскинарските сборници обхваща слова за светийски празници и в чест на ангелите. Миниатюрите се съсредоточават върху

изображението на светци и мъченици за вярата като св. Георги Победоносец, св. Димитър, св. Николай Мирликийски, св. Петка. Тук намира място и образът на св. Архангел Михаил. Иконографските модели на тази част на сборника би следвало да бъдат търсени в менологиите, където се илюстрират текстове с чудесата, подвизите и мъченическата смърт на Христовите подвижници. В дамаскинарските сборници обаче за разлика от илюстрираните менологии не се изобразяват отличаващи се с висока степен на наративност сцени на мъчения или чудеса на светци.

II. Миниатюри към словата за църковните празници

Във втората подглава подробно се разглеждат и анализират двадесетте миниатюри в Рилския дамаскин. В тяхната иконография се проследява текстовият източник за възникване на дадена сцена, стремежът да се следва нормата при тяхното изграждане или желание да се внесе допълнителен смислов елемент, който да обогати тълкувателния характер на миниатюрата в рамките на канона. Правят се паралели със съответните миниатюри във Аджарския, Костенечкия дамаскини и октоиха R-64. При направеният анализ миниатюрите на Рилския дамаскин се откроява силната обвързаност, чрез подбора на отделни топоси (елементи) на иконографията с химнографията. Изборът на даден елемент в иконографията определено кореспондира с даден химнографски текст или текстове за същия празник (свещец).

Сцената на Благовещение на Св. Богородица се явява първа в Рилския дамаскин. Тя е построена само от основните персонажи и е лишена от архитектурни елементи. Представени са архангел Гавриил, пристъпящ към св. Богородица и държащ жезъл с кръст. Св. Богородица е изобразена седяща на трон, наподобяващ саркофаг. Този акцент отвежда към един от най-често срещаните предобрази – символи, включен в Богородичния акатист и други песнопения за Божията майка. Срв. *рѣдѣнїѧ, ковчѣжѧ позлщѣннїѧ дѣомѧ*. Приобщаването на Св. Богородица с Ковчеза, т.е. с Господния съд, е чест елемент в редица паметници от Палеологовия ренесанс. Св. Богородица се уподобява на Кивота, който пази в себе си не скрижалите на закона, а

въплатилия се Бог – Слово, срв. популярния ирмос на 9-а песен на Благовещенския канон, дело на св. Йоан Дамаскин: $\Gamma\acute{\alpha}\kappa\omega\ \omega\delta\delta\upsilon\sigma\kappa\epsilon\upsilon\lambda\acute{\epsilon}\nu\mu\omicron\mu\upsilon\ \epsilon\beta\eta\iota\omicron\upsilon\ \kappa\acute{\iota}\nu\omega\tau\upsilon\delta$, да ннкакоже кобнетца рѣка сквѣрныхъ.

При сравнението между миниатюрите на Рилския и Аджарския дамаскин се открояват ясно различните предпочитания в избора на иконографията на дадена сцена и маниера на рисунък. Богато орнаментираните рамки от сцената Кръщение Христово в Аджарския дамаскин, както и миниатюрите и инициалите пред словото за Архангел Михаил в ръкописа на даскал Недялко и сина му Филип говорят по-скоро за влияние на модели от печатната книга. Ръката на миниатюриста на Рилския дамаскин е по-уверена в изписването на заставките, а в миниатюрите за разлика от тези на даскал Филип показват по-графичен контур и проява на интерес към детайли и орнаментика.

Сцената Изцеление на слепородения също следва установената формулировка, като в трите ръкописа се вижда различния подход на миниатюристите. В Рилския дамаскин миниатюрата е изпълнена с характерната за всички илюстрации в кодекса графичност и интерес към детайла, докато в Аджарския виждаме схематично изграждане на пространството. Костенечкият дамаскин, дело на даскал Недялко представя сцената само с основните персонажи, представени изправени един до друг. Рисунката е наивистична, фигурите пропорционално несъразмерни.

Анализът на съвпадащите сцени за Рилския дамаскин и октоих R – 64 говори за обща подложка в изпълнението на някои компоненти от украсата. Четирите общи сцени между двата ръкописа показват почти пълно съвпадение на иконографията. При сравнение на миниатюрите, които имат приблизително сходни размери, на места дори съвпадат драпериите на одеждите. Миниатюристът на двата ръкописа обаче не е един и същ, в Рилския дамаскин се забелязва по-опитна и уверена ръка.

Друга важна и открояваща се миниатюра е „Слизането в ада“. В Православието „Слизането в ада“ служи за изобразяване на най-важния момент от нашата вяра, момент, неразбираем за разума – Възкресението Христово. Ето защо зографите избират чрез този сюжет да представят победата над смъртта и резултата от нея – освобождението на Адам, оправдаването на старозаветния човек и спасението за човечеството. Иконографията и текстовете за празника на Възкресението са базирани не само върху канонични, но и върху апокрифни текстове, сред които решаваща роля играе „Евангелието на Никодим“. В Рилския дамаскин фигурата на Христос заема централна част в композицията, а по традиция под нозете му е представена фигурата на сатаната, обвързан с вериги. Христос с едната си ръка е хванал Адам, зад който са фигурите на старозаветните царе Давид и Соломон, и с отпраща жест на благослов към фигурите в лявата част на композицията, където са изобразени Ева, св. Йоан Кръстител и прор. Моисей. Сцената в октоих R – 64 е идентична, като съвпадат общият профил на изграждане на фигурите както и елементите на одеждите им – драпериите и короните на старозаветните царе.

III. Миниатюрата към „Словото за великите чиновначалници Михаил и Гавриил“

Визуалните акценти и връзката между образ – текст – Св. Литургия са онагледени в Рилския дамаскин с миниатюрата към Словото за великите чиновначалници Михаил и Гавриил (Рилски дамаскин л. 324а), представяща архангел Михаил. На нея е отделено по-голямо внимание, тъй като тя съдържа един от често споменаваните в настоящия труд визуални акценти, които отпращат към Св. Литургия. В предходната глава е разгледано и самото слово като структура и начин на интерпретация на темата, което спомага да се проследи връзката образ – текст в рамките на Рилския дамаскин.

Иконографията на безплътните сили се базира на източници от библейски и извънбиблейски произход. За нас от значение са две конкретни събития и иконографски модели: Победата над сатаната и Архангелският събор. И двете сцени са основани на алегоричния прочит на събитията.

Акцентът е поставен върху фигурата на архангел Михаил, който държи свитък с надпис: „ѿъ, ѿъ, ѿъ бѣ са(вао)тъ исплънь ѿбо и землю слава его. Този надпис има литургичен характер, тъй като в текста на Светата Литургия, в най-важния момент на евхаристийния канон свещеникът казва: „А, ангелските сили пеят, възпяват“ и хорът отговаря: „Свет, свет, свет е Господ Саваот. Пълни са небето и земята с Твоята слава. Осана във висините! Благословен Идещият в името Господне.“ Уводът към Словото за великите чиновначалници в оригиналния текст на св. Дамаскин Студит е съсредоточен върху естеството на ангелите, падането на деница и въпреки че празникът позволява да се разгърне темата за всички безплътни сили, авторът съсредоточава вниманието си върху арх. Михаил. В самият текст на словото е използвана част евхаристийния канон: станѣмъ добръ станѣ съ страхѣмъ бжїемъ. Присъствието на този цитат явно задава насоката на миниатюристите и те водят зрителя към взаимосвързаността на Св. Литургия, поучителното четиво (словото от дамаскина) и изображенията. Сакралността на ангелската песен се превръща във формула „проявена в светостта на ангелския химн, водеща към познаване на Бога“ (доц. д-р Ив. Иванов)

Поставяйки в една линия визуалните акценти в ръкописа: Възнесение Христово (подчертаващо теофанията и Божествената природа на Христос), акцента върху арх. Михаил с отправка към Св. Литургия и образа на св. Димитър на цяла страница, може да се интерпретира вторичното равнище на четене на миниатюрите. Този втори пласт насочва към победата на светата Православна църква и нейната същност във веровото общение – Светата Евхаристия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализираните данни и направените изводи могат да се систематизират в няколко кръга от проблеми, засягащи късносредновековната проповед и Рилския дамаскин, като неин представител.

Св. Дамаскин Студит и късносредновековната проповед – дамаскините откликват на особената културно-историческа и верска ситуация през Късното средновековие и предвъзрожденския период на Балканите. **Анализът на „Словото за Събора на св. архангели Михаил и Гавриил“** позволи да се направят и по-общи изводи за механизма на пораждаване на текста и на адаптиране на късносредновековната проповед. На базата на състава на Рилския дамаскин и съпоставката му с други текстове беше определено **мястото на Рилския дамаскин спрямо архаичните и новобългарските дамаскини** и изведени някои тенденции: формиране на ранен етап на „кодекс – модул“, при който отделни слова или части от тях могат да се заменят без той да губи целостта си. Наборът от текстове в архаичните дамаскини води до предположението, че всеки ръкопис е бил формиран в зависимост от индивидуалната поръчка. Въз основа на палеографското и кодикологичното описание датировката на ръкописа се прецизира към втората половина на XVII в. Изследването допринесе и да бъде обогатена продукцията на Аврам йерей Димитриевиц, към неговото перо може да бъде причислен още един кодекс – R – 64 от Загребската градска библиотека. **Текстологическите особености на Рилския дамаски** показаха, че е водещ стремежът към сравнителна точност при предаване на гръцкия текст. Още на този ранен етап в Рилския дамаскин са прибавени някои епизоди в циклите с чудеса на св. Георги и св. Николай. Това води до извода, че вероятно съществува определен набор от текстове, които влизат в различен състав в отделните дамаскини, възникнали от поне два отделни превода. Единият съдържа добавки на българските писачи, като протографът стои близо до Рилския дамаскин. Текстът на словото за Събора на св. архангели задава и концепция, подета при украсата на разглеждания ръкопис.

Украса на Рилския дамаскин показва, че макар концепцията за илюстрация на словата да не е оригинално дело на българските поръчители и преписвачи, вложените смислови акценти, подборът на отделни значещи елементи в иконографията на миниатюрите, употребата на злато показва

доброто познание на православния образ и на похватите, с които си служат зографите от предходните векове, за да вложат един скрит смисъл и да обогатят текста с вторично равнище на четене. Тези акценти и изяществото на украсата характеризират Рилския дамаскин със значителна изисканост на фона на останалите дамаскини с художествена украса.

Базовите ръкописи, използвани за сравнително и съпоставително изследване са общо 8, като: Библиотека на Руската академия на науките, Санкт Петербург – 1, Библиотека на Рилския манастир – 1, Загребска градска библиотека, Загреб – 1, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София – 1, Регионален исторически музей, гр. Ловеч – 1, Руска държавна библиотека, Москва – 1, Църковно-исторически и архивен институт към Св. Синод на Българската Православна църква, София – 2.

Цитирани първични извори, които не са използвани за съпоставително или сравнително изследване: общо 27 кирилски ръкописа.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. За пръв път бе проучен комплексно Рилският дамаскин, един по-слабо представен в научната литература ръкопис, като се проследи взаимната връзка между неговото графическо оформяне, илюстриране и съдържание и бе описан съставът на влизащите в него творби. Прецизирани бяха датировката и локализацията на кодекса. На базата на комплексните данни ръкописът бе ситуиран в книжовната дейност през XVII в. и бе свързан с дейността на кръга ученици на писача Аврам йерей Димитриевич.
2. Чрез анализ на източниците на непроучено досега слово за св. архангел Михаил, прието за авторско дело на св. Дамаскин Студит, бяха обогатени научните представи за късносредновековната проповедническа традиция. Изведените по-общии тенденции за механизма на пораждаване на текста и на адаптиране на проповедта през този период спомагат да се изясни ролята и мястото на дамаскините в християнския живот на българите през Късното средновековие.
3. В процеса на работа бе изследвана връзката между проповедта и образа, в контекста на сборника „Съкровище“ и късносредновековната проповед. Бяха разгледани за първи път в съпоставителен план илюстрираните преписи на

„Съкровище“ на св. Дамаскин Студит и бе обосновано мнението, че те са били създавани в зависимост от индивидуалната поръчка.

4. Показано бе родството между Рилския дамаскин и октоих R-64 въз основа на съпоставителен анализ по кодикологични показатели и особености на украсата и бе аргументирана категорично общата подложка на съвпадащите миниатюри. Така изследването допринесе да бъде детайлизирана картината на дейността на книжовните средища през XVII в. и едновременно с това, да бъде обогатена ръкописната продукция на един от най-изтъкнатите книжовници столетието Аврам Димитриевич.

Научни публикации във връзка с дисертационното съчинение

Александрова, Н. Рилският дамаскин (РМ 4/10): проблеми и перспективи на изследванията. – Във: Втори международен филологически форум за млади изследователи – студенти, докторанти и постдокторанти. С., с. 132–140. https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/br-6/ix_01_nikolina_min/

Александрова, Н. Някои специфики на ръкописната украса при Карлово-кукленската калиграфска школа. – В: Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art. Пета балканска научна конференция „Наука – образование – изкуство през 21-ви век“. С., 2019, с. 581–584.

Александрова, Н. Екзегетическо и богословско осмисляне на миниатюрите в Рилския дамаскин. – В: Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art. Пета балканска научна конференция „Наука – образование – изкуство през 21-ви век“. С., 2019, с. 300–306.

Александрова, Н. Влияние Афонских монастырей на рукописную книгу на Балканах позднего Средневековья (Иллюминация двух южнославянских рукописей). – В: Киево-Печерская Лавра – Афон – Иерусалим: единство сквозь века (под печат; 6 стр.).

Изнесени доклади в конференции

- Втори международен филологически форум за студенти и докторанти, 17–20 ноември. Доклад: „Рилският дамаскин (РМ 4/10): проблеми и перспективи на изследванията“.

- Международная конференция „Киево-Печерская Лавра – Афон – Иерусалим: единство сквозь века“, посвященная 30-летию возрождения монашеской жизни в Киево-Печерской Лавре, 1035-летию со дня рождения отца „древнерусского монашества“ прп. Антония Печерского и 1030-летию Крещения Киевской Руси. Доклад: „Влияние Афонских монастырей на

рукописную книгу на Балканах позднего Средневековья (Иллюминация двух южнославянских рукописей)“.

- Трети международен филологически форум за млади изследователи – студенти, докторанти и постдокторанти (СУ „Св. Климент Охридски“, София, 15–17 ноември 2018 г. Доклад: „Теми и образи в Поучение против плача за умрелите в дамаскинарската литература“.

- Годишни докторантски четения на Богословския факултет на Софийския университет, София, 24 ноември. Доклад: „Един български дамаскин в Русия“.

- Пета балканска научна конференция „Наука – образование – изкуство през 21-ви век“, Благоевград, 26–27 септември 2019 г. Доклади: „Екзегетическо и богословско осмисляне на миниатюрите в Рилския дамаскин“; „Някои специфики на ръкописната украса при Карлово-Кукленската калиграфска школа“.